

5. http://ec.europa.eu/education/languages/languages-of-europe/doc137_en.htm
6. http://www.multikulti.ru/Strategy/info/Strategy_info_234.html

This article is about the modern problems of language acquisition of adults. In particular the main disadvantages of up-to-date methods are covered. The author advances the postulates that may improve the level of teaching of foreign language.

Key words: psycholinguistic aspects of studies of foreign language, grown man audience, modern method of studies a foreign language.

Отримано: 09.02.2009

УДК 159.92

Г.В. Куценко

Образ і картина світу як чинники САМОДЕТЕРМІНАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються проблеми психологічних умов становлення самодетермінації особистості та визначене місце образу й картини світу в процесі розвитку самодетермінації. Основними складовими є процеси становлення суб'єктивності та суб'єктності, що розгортаються як розвиток компетентності, творчості, свободи та відповідальності. Роль образу і картини світу полягає в тому, що вони здійснюють (само-)орієнтувальну, опосереднювальну, спрямувальну та (само-)програмувальну функції.

Ключові слова: самодетермінація, саморозвиток, суб'єктивність, суб'єктність, образ світу, картина світу, психологічні засоби особистості.

В статье рассматриваются психологические проблемы становления самодетерминации личности, определено место образа и картины мира в процессе развития самодетерминации. Основными составляющими являются процессы становления субъективности и субъектности, разворачивающиеся как развитие компетентности, творчества, свободы и ответственности. Роль образа и картины мира состоит в том, что они осуществляют (само-)ориентирующую, опосредствующую, направляющую и (само-)программирующую функции.

Ключевые слова: личность, самодетерминация, саморазвитие, субъективность, субъектность, образ мира, картина мира, психологические средства личности.

Актуальність дослідження зумовлюється орієнтацією на вимоги сучасного глобалізованого світу та національно-суспільні запити, експліковані в освітніх пріоритетах. Концепція освіти XXI століття, розроблена ЮНЕСКО, передбачає “чотириєдине” завдання: освіта протягом усього життя повинна базуватися на тому, щоб навчитися пізнавати, навчитися створювати, навчитися жити разом, навчитися жити. Завдання створення умов для такого творчого самовиявлення потребує глибокого психологічного дослідження чинників та механізмів розвитку означених здатностей. З іншого боку, логіка розвитку самої психології така, що вона все частіше звертається до антропологічних, суб’єктивних, онтологічних, екзистенційних проблем. Дослідження зміщуються від аналітичного вивчення окремих рис до цілісного. Основним предметом психології стає особистість, що розвивається. Велика практична значущість психологічних досліджень стимулює необхідність інтеграції теоретичних і експериментальних науково-психологічних та педагогічних і навіть життєвих спостережень. Проте, незважаючи на численні напрацювання, на сьогодні проблема саморозвитку, самодетермінації як побудови своєї власної духовної психіки залишається актуальною, далекою від вирішення і такою, що потребує подальших експериментальних досліджень, так само як і концептуалізації. Більше того, у міру нагромадження емпіричних даних усе більше прояснюється велика складність цього феномену. Відтак доцільність дослідження зумовлена недостатньою вивченістю психологічних закономірностей та механізмів саморозвитку й самодетермінації особистості, а також місця образу і картини світу в цих процесах.

Об’єкт – процес самодетермінації особистості.

Предмет – психологічні складові процесу становлення самодетермінації.

Мета роботи – з’ясувати психологічні закономірності, чинники та умови становлення самодетермінації особистості, визначити місце образу і картини світу в процесі становлення самодетермінації, вияскравити складові механізми процесу самодетермінації.

Стан розроблення проблеми. Дослідження базується на усвідомленні складної залежності зовнішньої заданості і детермінації та самодетермінації як самоспричинення. Ці концепти є досить загальними і розкриваються через поняття розвитку особистості й саморозвитку, самоактуалізації, суб'єктності, саморегуляції, самоуправління (самокерування), самоздійснення. В основі теоретизації щодо розроблення проблеми самодетермінації лягають ці поняття та відповідні їм концепції.

Філософсько-антропологічний аспект проблеми самодетермінації розгортається в екзистенційному дискурсі і представлений іменами У. Баррета, О.Ф. Больнова, М. Гріна, К. Гоулда, Дж. Кнеллера, Г. Марселя, Ж. П. Сартра, К. Ясперса. У психологічному вимірі теоретично найбагатшим можна вважати суб'єктний підхід та концепцію суб'єктності, започатковану в психології С.Л. Рубінштейном [1] (К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, А.В. Брушлінський, В.І. Слободчиков [11], В.О. Татенко [14], Т.М. Титаренко [15] та ін). На сьогодні сформульовані основні положення суб'єктного підходу, досліджені характеристики суб'єктності, є деякі дані про вікові особливості. При використанні принципу суб'єктності варто зазначити, що недостатньо уваги приділяється змістовим характеристикам діяльності, її смислового аспекту.

В концепції самоактуалізації (А. Маслоу) основним є положення про існування людської потреби у визнанні, яка розвивається до потреби в самоактуалізації. Головний акцент робиться на моментах розгортання потенцій та на реальних досягненнях як його результатах. Спорідненим чином розглядається в концепції особистісно-орієнтованого навчання і терапії (К. Роджерс) та інших гуманістичних концепціях людський досвід як абсолютно цінний і унікальний. З огляду на завдання запланованого дослідження тут бракує аналізу аспекту самоактуалізації як зростання, вивищення. Погоджуючись із тим, що досвід завжди унікальний, не можна не зазначити слабкість тези про його абсолютну цінність [3].

Поняття та процес саморозвитку є предметом багатьох досліджень (Г.О. Балл [3], А.В. Брушлінський, В.А. Петровський, В.Г. Маралов, Г.К. Селевко, Ю.В. Слюсаревський, О.В. Хухлаєва). Саморозвиток починає проявлятися з виник-

ненням у людини суб'єктивності, можливості розвитку з опорою на внутрішню активність. Вельми цікавий ціннісний аспект саморозвитку досліджується в роботах В.І. Слободчікова, В.В. Ісаєва, Б.С. Брагуса в річищі християнської психології [4; 11]. З іншого боку, деякі сучасні теологи виявляють досить велику увагу до “психологічного забезпечення” і пояснення багатьох традиційно релігійних питань на психологічний кшталт (К. Барт, П. Тілліх). Ці міркування стосуються передусім “класичної” для християнської релігії й теології антиномії свободи волі (власне самодетермінації) і “свободи свідомості” (“сміливої свідомості”) – та відпочаткової гріховності, напередвизначеності людського життя, необхідності каяття, “упокорення” і т.д.

Психологічні проблеми самоздійснення аналізуються також Л.І. Божович, М.Й. Боришевським, Є.І. Головахою, І.В. Дубровіною, Є.О. Клімовим, Л.В. Сохань. Ці дослідження становлять велику і подеколи самостійну цінність: кожне на свій кшталт робить значний змістовий внесок у розуміння процесу і, зрештою, самого “сміслового призначення” самодетермінації. Проте в них (відповідно до завдань цих розробок і з огляду на нашу мету) бракує і онтогенетичного, і проектувального аспекту. Необхідні теоретичні підвалини дослідження самодетермінації становлять роботи з проблематики саморегуляції (К.О. Абульханова-Славська, О.О. Конопкін, Ю.Н. Кулюткін, О.К. Тихомиров, С.В. Юркевич). У цих та подібних їм роботах превалює прескриптивно-рівневий підхід, який є недостатнім для завдань запланованого дослідження, що має і практично-проектувально-корекційну спрямованість.

Лише почасти цю прогалину заповнюють роботи В.І. Моросанової та наші попередні роботи [6], в яких здійснюється індивідуально-типологічний, точніше, стильовий, підхід до дослідження проблеми саморегуляції: стилі саморегуляції поведінки пов'язуються з когнітивними стилями особистості. Стильовий підхід є потенційно потужним для дослідження умов становлення й розгортання процесу самодетермінації.

Одними з перших, хто почав розгортати поняття “самодетермінація” в суто психологічному річищі, були Е. Дісі та Р. Райан. Самодетермінація, або автономія, розглядається як відчуття, але й водночас як реалізація свободи вибору людиною способу поведінки та загалом існування в світі незалежно від

впливаючих на неї зовнішніх сил та (багатьох) внутрішніх процесів.

Основна ідея. Саморозвиток особистості мислиться таким, що розгортається як становлення суб'єктності, найважливішими царинами прояву якої є життєтворення та культуротворення. Це можна здійснити і зрозуміти через дослідження взаємовпливів процесів зовнішньої детермінації та самодетермінації. Дослідження запроваджується як розвиток актуального та нерозробленого у вітчизняній педагогічній та віковій психології підходу, що може бути названим “антропологією освіти”. Основною теоретико-методологічною позицією є обстоювання й доведення положення про те, що основним модусом буття людини є її розвиток як особистості. В основу дослідження була покладена концепція генетичної психології особистості та генетико-моделювальний метод, розроблені академіком С.Д. Максименком.

Основа полягає у розумінні особистості як нової соціокультурної форми існування психіки, що являє собою неподільну єдність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності, поведінки і саморегуляції та має свій неповторний внутрішній світ [7]. Головним є те, що природа людської психіки – особистісна. Особистість є цілісністю біологічних, соціальних та духовних джерел, але кожна частина не існує окремо і самостійно, а є носієм усієї особистості. Трактowana таким чином особистість має такі ключові ознаки: цілісність, активність, вираження, відкритість, саморегуляція, саморозвиток [8].

Основна настанова генетичного підходу: психологічне вивчення будь-якого явища можливе як вивчення цього явища у процесі формування та розвитку. Генетичний аспект дослідження становлення самодетермінації з необхідністю передбачає врахування фундаментальної настанови на те, що “об’єкт” – мета саморозвитку завжди є неочевидним (С.Д. Максименко, Г.П. Щедровицький та ін.). Більше того, він ніде не існує у своїй визначеній чи сталій формі. Мета і сам процес саморозвитку як самодетермінації подібні до так званих елементарних часток, “що не мають маси спокою”, тобто саморозвиток завжди існує як тенденція, напрям, шлях руху: “він виявляється як деяка загальна тенденція, як принциповий момент загальної життєдіяльності (що мовою категорій і позначається як

“предумови й умови розвитку”), з “матеріалу” яких він спеціально конструюється” [11; с. 5].

Цим “матеріалом” є суб’єктивність. Загальнометодологічною позицією щодо розгляду суб’єктивності є розуміння цієї останньої як такої власне людської сутності-здатності, для якої “не існує однопорядкових, рівнозначних явищ, з якими б вона перебувала в причинно-наслідкових зв’язках (ні природно-тілесних, ні соціокультурних). Як пише В.П. Іванов [14], для суб’єктивності неможливо вказати сукупність породжуючих її зовнішніх причин, умов, обставин, бо її природа ... її специфіка полягає в самоспричиненні, в самообумовленості” [там само]. Сутність суб’єктивності тому полягає в здатності людини перетворювати власну тілесність (“тіло”), психіку (“душу”) і свої вищі устремління (“дух”) на предмет пізнання, потім на предмет перетворення, а згодом на повноцінний психологічний засіб, “новий органон”, і таким чином ставати достотним суб’єктом життєтворення та культуротворення.

Однією з найважливіших “іпостасей” суб’єктивності є так званий образ світу та картина світу. Вважається, що для того, щоб світ не здавався чи не був (!) для людини хаотичним і непрогнозованим нагромадженням фрагментарних “вражень”, вона створила такий собі пристрій: картину світу, що є узагальненим уявленням про те, що таке цей світ і як він влаштований, щоб у ньому можна було жити. Відтак картина світу – це “суб’єктивно-ментальна” реплікація світу як певної структури у його, світу, предметно-явищній, тобто об’єктній, позапокладеності суб’єкту.

Тому різні види реальних відносин людини зі світом опосереднюються образом світу та картиною світу. Картина світу є узагальненим сплетом “об’єктивних істин” та суб’єктивістичних упередженостей людини щодо того, яких “вражень” вона може чекати від світу [2; 6; 12]. Іншими словами, картина світу – це такий психологічний засіб, який людина “ставить” між собою й світом і який допомагає їй модулювати (“моделировать” і “модулировать”) обопільність своїх практичних та теоретичних відносин зі світом. Змістом образу світу (на відміну від картини світу, змістом якої є різною мірою теоретизованими знаннями уявленнями про світолад), є матриці, еталони, архетипи, когнітивні й емоційні стилі, символізаційні системи та інші ментальні структури, а також емоційно-пізнавальні

трансценденталії, що спрямовують зусилля і надають можливості набуття нового досвіду.

Більш деталізована точка зору на сутність образу світу полягає в тому, що образ світу досить суголосно визначається як “система експектацій (очікувань), що породжує об’єкт-гіпотези, на підставі яких відбуваються структурування і предметна ідентифікація окремих *чуттєвих вражень*” [12; с. 24] (виділено нами – Г.К.). Образ світу задає тому “постійний контекст” для будь-якого актуального сприйняття [там само]. Отже, засадобудовним є положення про те, що образ світу є базальним, ядерним утвором стосовно всіх інших окремих образів або чуттєвих вражень.

Особливою цінністю при цьому природно є розвиток в напрямку суб’єктності, тобто самостійності, особистісної автономності, цілеспрямованості, і починаючи з певного моменту до повноцінного духовного самовивіщення. Це є набуття все більшої свободи від зовнішніх обставин як перепон і обмежень [3; 6; 13; 14; 15; 16].

Дитина відпочатково “перебуває” між двома світами – світом культури та світом природи. У кожного світу існують свої імперативи, вимоги, невиконання яких тягне певні “санкції”. В дескриптивну модель природних імперативів входять вікові та індивідуальні: людина у своїх прагненнях до вивіщення повинна пристосовуватись, адаптуватись до обмежень і перепон для саморозвитку і розгортання діяльностей. Наступним “завданням” на шляху до самодетермінації є вміння керувати своїми умовно природними особливостями та станами, тобто саморегуляція. Здатність до саморегуляції розглядається як одна із загальних здібностей людини, яка також розвивається “у просторі” діяльностей і ставлень та “онтогенетичному часі”.

Світ культури перед дитиною постає передусім у модусі знань. У форматах “людина як суб’єкт добування знань” і “людина як суб’єкт учіння” непересічне значення має діяльність по розпредметненню здібностей, закладених у предметах культури. Психологічні особливості та умови прагнення не сходити назавжди з позиції учня є однією з передумов особистісного саморозвитку.

Тобто розвиток самодетермінації передбачає розвиток компетенції, творчості, свободи та відповідальності.

Компетентність розглядається в аспектах розвитку професійної, соціально-психологічної, особистісної, життєтворчої компетентності. Розвиток компетентності учнів у царині їх провідної діяльності – навчальної – має багато спільних характеристичних рис з розвитком професійної (за А.К. Марковою). Розвиток творчості онтогенетично проявляється в таких основних напрямках, як пізнавальна активність, пізнавальна мотивація, продуктивна діяльність, сфера міжлюдських та соціальних відносин, самозростання та самотрансценденція [див. також 9]. Розвиток свободи може простежуватися у становленні самої потреби у свободі, досягнення особистісної незалежності, суб'єктивної здатності до вибору та так званої “сміливої свідомості”. Становлення особистісної свободи базується на мотивації досягнень, довірі до світу, відчутті своєї ефективності, в тому числі у постановці все більш складних задач, рефлексії, початково предметній. Ці процеси неможливі без розвитку системи саморегуляції, в якій все більшого значення повинні набувати процеси самоконтролю, рефлексії та програмування (самопрограмування). Саморегулювання з необхідністю здійснюється з урахуванням природних особливостей, ціни та особливо цінності діяльності [6].

Формування особистісної активності. Правильніше говорити не про формування, а про сприяння і створення умов для становлення та розвитку суб'єктності. Звичайно під суб'єктом розуміють активну сторону взаємодії. На відміну від широкого філософського розуміння суб'єкта і суб'єктності психологічний ракурс передбачає такі основні моменти, що диференціюють “психологічного” суб'єкта від “непсихологічного”. 1. Суб'єкт особистісної активності – той, кому належить авторство. Як правило, у психологічному обігу “суб'єкт” розуміється як “суб'єкт діяльності”. Але це може бути авторство не лише предметно-практичної діяльності або спілкування, але й сприймання, “відчуття”, мислення, переживання, “переборення” і т.д. – власне, майже будь-якої авторської психічної діяльності. 2. Суб'єкт особистісної активності – це той, хто свідомо і самохітно (“преднамеренно”) ініціює здійснює або запускає якусь діяльність чи взаємодію [7; 8; 14]. Тут суб'єктом можна назвати не того, хто виконує завдання, а того, хто вирішує задачу. Власне, постановка (особистої) задачі моментом цілепокладання [17]. У цьому

плані “суб’єктом потерпання” людина може вважатися тоді, коли потерпання є її самохїтним вибором. З. Суб’єктом особистїсної активностї людина стає тоді, коли вона бере відповідальностї за свої дїї. Людину, що свїдомо, активно, “по-авторськи” дїє, не можна назвати достотним суб’єктом, якщо вона дїє невідповідально чи безвідповідально. Момент відповідальностї один із найважливіших, але водночас і найважчий для педагогїчної діяльностї в планї формування. По-перше, існують незаперечні вікові обмеження щодо самої можливостї взяття на себе відповідальностї. Щоправда, починаючи з певного віку (для різних діяльностей це рїзний вік) відповідальностї і прогностична здатностї із вікової особливостї переростає в індивідуально-особистїсну.

Роль образу свїту в процесї становлення самодетермінації особистостї можна зрозумїти так. Образ і картина свїту виступають тут найважливішими психологїчними засобами особистостї в цілому, як деякого цілого, що не зводиться ні до тілесного, ні до психїчного (психологїчного), ні до культурно-духовного. Вони на загал виконують (само-)орїєнтувальну, опосереднювальну, спрямувальну та (само-) програмувальну роль.

Система освіти, яка є одним із джерел формування освітнього простору, виступає основним засобом, формою і субстратом процесів становлення самодетермінації, надає цїннісні “породжувальні зразки” [5]. Іншим важливим джерелом формування освітнього простору з “інформаційного середовища” є суб’єкт самоосвіти [3; 7]. Проте існує небезпека переростання свободи у сваволю, особливо враховуючи непідконтрольний розвиток кіберпростору, який призводить до нового узалежнення та само- і життєвідчуження [13; 15]. Неперехідне значення тут має психологїчно обґрунтована організація навчального (освітнього) матеріалу, особливо в гуманїтарних дисциплїнах, де можна виразно експлікувати задачї “на смисл”, а в ідеалї – побудова системи освіти як деякої “духовної валеологїї”.

Реалїзація антрополого-генетичного підходу в розуміннї особистостї, тобто як існуючої *через* саморозвиток, – дозволяє відкрити принципово новї аспекти розгляду особистостї.

Висновки. Розвиток самодетермінації передбачає розвиток компетенції, творчостї, свободи та відповідальностї. Система

освіти, яка є одним із джерел формування освітнього простору, виступає основним засобом, формою і субстратом процесів становлення самодетермінації, надає ціннісні “породжувальні зразки”. Іншим важливим джерелом формування освітнього простору з “інформаційного середовища” є суб’єкт самоосвіти. Саморозвиток особистості мислиться таким, що розгортається як становлення суб’єктивності та суб’єктності, найважливішими царинами прояву якої є життєтворення та культуротворення. Образ і картина світу виступають тут найважливішими психологічними засобами особистості в цілому, як деякого цілого, що не зводиться ні до тілесного, ні до психічного (психологічного), ні до культурно-духовного. Вони на загал виконують (само-)орієнтувальну, опосереднювальну, спрямувальну та (само-)програмувальну роль.

Список використаних джерел

1. Арсеньев А. С. Размышления о работе С. Л. Рубинштейна “Человек и мир” // Вопросы философии. – 1993. – № 5. – С. 130-160.
2. Артемьева Е.Ю. Психология субъективной семантики. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1980. – 128 с.
3. Балл Г.А. Проблема самоактуализации личности в гуманистической психологии: Аналитический обзор/ Сост. Г.А.Балл. – К., 1991. – 31 с.
4. Братусь В. С. К проблеме человека в психологии // Вопросы психологии. – 1997. – № 5. – С. 3-19.
5. Иванов В. П. Человеческая деятельность – познание – искусство. – Киев: Наукова думка, 1977. – 237 с.
6. Куценко Г.В. Психологічна оцінка когнітивного стилю особистості // Психологічні чинники розвиваючого навчання в різних освітніх системах: Посібник для шкільних психологів / За заг. ред. акад. С.Д.Максименка. – К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2000. – Розділ 7. – С.139-198.
7. Максименко С.Д. Развитие психики в онтогенезе: В 2 т. – К.: Форум, 2002. – Т. 1. – Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – 319 с.
8. Максименко С.Д. Генезис существования личности. – К.: ООО “КММ”, 2006. – 240 с.
9. Моляко В. О. Психологічна теорія творчості // Актуальні проблеми сучасної психології. До 60-річчя від

- дня народженн академіка С.Д.Максименка: Наукові записки Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. члена-кореспондента АПН України Н.В.Чепелевої. – К.: Нора-прінт, 2002. – Вип. 22.– С. 221-229.
10. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. История и теория психологии. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – Том.2. – 416 с.
  11. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Антропологический принцип в психологии развития // Вопросы психологии. – 1998. – № 6. – С. 318.
  12. Смирнов С.Д. Мир образов и образ мира // Вестник МГУ. – Серия 14. Психология. – 1981. – № 2. – С. 15-29.
  13. Смульсон М.Л. Психологія розвитку інтелекту: Монографія. – К.: Нора-Друк, 2003. – 298 с.
  14. Татенко В. О. Психология в субъектном измерении: Монография. – К.: Просвіта, 1996. – 404 с.
  15. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 375 с.
  16. Швалб Ю.М. Целеполагающее сознание (психологические модели и исследования). – К.: Миллениум, 2003. – 152 с.

Psychological problems of establishing personality's self-determination were given consideration in this article, the role of world view and world picture in the development of self-determination was specified. The main components are the processes of emerging subjectivity and subject-authority, displaying themselves in the development of competence, creativity, freedom and responsibility. The role of world view and world picture consists in their (self)-orienting, mediating, directing and (self)-programming functions.

Key words: personality, self-determination, self-development, subjectivity, subject-authority, world view, world picture, psychological tools of personality.

Отримано: 27.02.2009